

El molí de Sota la Vila a Mollet.

Recs i molins al Vallès en època medieval

Jaume Vilaginés i Segura*

El molí de Sota la Vila a Mollet

L'any 1125, Mir Ricolf donava un molí al bisbe Oleguer. El molí es trobava, segons es descriu en el document, sota la vila de Mollet.¹ La donació incloïa tot allò que hi havia en una instal·lació molinera, també el rec. El molí de la donació devia estar a prop de la sagrera i de les construccions que més enllà d'ella s'estenien a partir de l'església parroquial. En la documentació de l'època, la zona habitada més propera a l'església de Sant Vicenç s'anomenava vila (villa); en el capbreu de Mollet de finals de segle XII apareix el nom de villam per referir-se al nucli d'hàbitat concentrat del poble i les àrees de conreu del terme.² Aleshores, en el segle XII, la vila de Mollet ja no era el nucli de la

masia de can Mollet, que havia estat l'indret originari del topònim Mollet. Recordem que a partir del segle XI el nom de Mollet es va estendre a tota la parròquia i, per extensió, a la zona de la sagrera i espais pròxims. La parròquia s'anomenava de Sant Vicenç de Mollet, i Mollet també era el nom de la vila, nucli habitat que encerclava l'església.³

L'àrea de la sagrera de Mollet es trobava enlairada. Hi havia un desnivell d'uns quatre metres que protegia l'àrea habitada d'aiguats i aigües estancades.⁴ El molí de la donació es trobava segurament a la part baixa del marge (subtus villa).⁵ La ubicació no resulta il·lògica, perquè el molí hauria pogut aprofitar el pendent topogràfic per aconseguir la força suficient per moure la roda

9

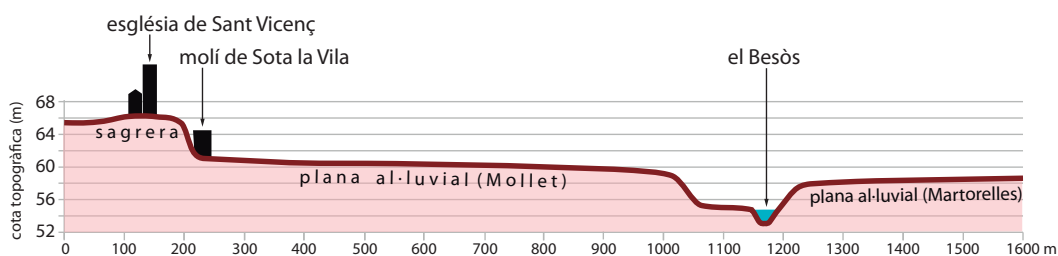

Figura 1. Perfil topogràfic entre l'antic nucli de l'església i el riu Besòs. Font: J. Bertran 2016

* Historiador. jvilagin@xtec.cat

¹ ACB LAIV, 195, 450 (1125). La datació és de Mora, X. mat.uab.cat/~mora/historia/convertidor.html

² ACB LAIV, 191, 461 (finals segle XII).

³ Vilaginés, J. "Mollet porta el nom d'una masia. Estudi sobre l'espai del Baix Vallès al segle X", Notes, 31, Mollet del Vallès, 2016, pàgs. 9-32.

⁴ Vegeu el perfil topogràfic de la figura 1.

⁵ ACB LAIV, 450 (1125). Vegeu la nota 1.

molineria. Per altra banda, en un document es diu que el rec moliner passava a prop de cases.⁶ La proximitat de la sagrera resultava adequada per als interessos dels seus habitants i del senyor de la localitat, el bisbe, tot i que l'aigua s'havia de conduir en rec des d'una bona distància. Un estudi recent, dut a terme a través de fonts orals i d'evidències físiques, ha tret a la llum un rec que abastava les terres de regatge de la part oriental de la localitat, i que en el seu recorregut arribava a l'alçada de can Pacià, en la proximitat de la sagrera⁷. La seva antiguitat no ha estat establerta, però probablement correspondria a una construcció del segle XVIII. No obstant això, les raons físiques del seu itinerari, buscant aconseguir un desnivell suficient per moure l'aigua, fan pensar que en el segle XII el rec que nodria de força motriu el molí de Sota la Vila devia tenir una llargada i un itinerari semblant.

La donació de Mir Ricolf va ser retornada en un contracte d'establiment. És a dir, un dia després de la donació, el bisbe Oleguer concedia el molí de Sota la Vila a Mir Ricolf.⁸ La maniobra contractual resulta un xic contradictòria, però era habitual en l'època. Mir Ricolf acceptava la propietat episcopal del molí i rebia el seu usdefruit. Probablement, abans de la donació, l'explotació del molí s'estava fent de manera il·lícita per part de Mir Ricolf, en

una època en què els abusos sobre les propietats episcopals a Mollet eren importants. Un temps abans, l'any 1122, dos germans, Pere Ramon i Berenguer Ramon, reconeixien haver posseït injustament el domini del bisbe sobre Mollet (l'honor i batllia) i admetien haver usat la força contra un sacerdot, que era canonge de la catedral.⁹ Possiblement, també Mir Ricolf havia usurpat un bé episcopal i amb la cessió i posterior establiment acceptava el domini de la instal·lació, que li permetia continuar amb els beneficis de la seva explotació.

El bisbe Oleguer va ser una personalitat destacada en el seu temps. La seva tasca es va adreçar a recuperar el domini dels béns episcopals en la diòcesi de Barcelona. La seva labor va ser important en altres camps, va ser arquebisbe de Tarragona i va instaurar els valors renovats de la reforma gregoriana, especialment la lluita contra la simonia.¹⁰ Després de la seva mort va ser venerat com a sant, encara que només segles més tard va ser elevat oficialment als altars.¹¹ En la seva època, la pèrdua de l'autoritat episcopal en l'exercici pastoral i en la recaptació de rendes havia assolit un nivell molt important. Un capbreu de finals del segle XI identificava les parròquies de la diòcesi barcelonina que estaven en mans laiques com a feus reconeguts o en virtut d'usurpacions.¹² El

⁶ “.. Berengarius de Baneloca de domibus de rego par unum caponum..”: ACB LAIV, 191, 461 (finals del segle XII)

⁷ La mina de dalt o de can Magre. Vegeu el mapa de la figura 2. Vegeu, també, Domènech, M. i Morera, A. “Mines i recs de Gallecs i de l'antic Mollet agrícola”, *Notes*, 31, Mollet del Vallès, 2016, pàgs. 112 i 113.

⁸ ACB LAIV, 451 (1125). Vegeu la nota 1.

⁹ ACB LAIV, 195 i 196, 449 (1122).

¹⁰ Martí, J. M. “Sant Oleguer i l'aplicació de la reforma gregoriana”, *Analecta Sacra Tarraconensia*, Miscel·lània Àngel Fàbregas, 71, 1998, pàgs. 537-579, Martí, J.M. (ed.) Oleguer, servent de les esglésies de Barcelona i Tarragona. Comentaris als documents de sant Oleguer, Barcelona, 2003, i Gonzalvo, G. Església i poder a la Catalunya naixent, Barcelona, 1998.

¹¹ Sargatal, R. *Diccionari dels sants*, Barcelona, 1996, pàg. 143.

¹² ACB LAIV, 140, 342 (finals segle XI).

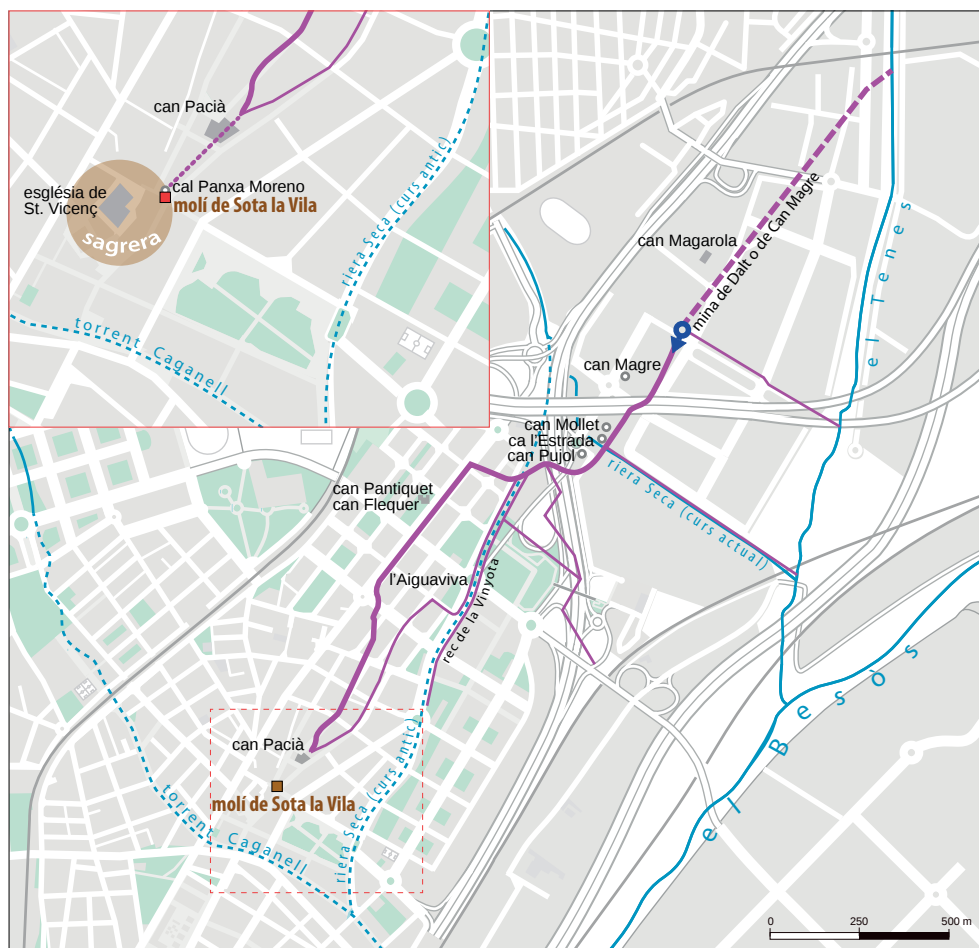

Figura 2. Localització del molí de Sota la Vila i el rec que suposadament li aportava aigua. Font: J. Bertran 2016

delme s'havia convertit en la principal font d'ingressos senyorials, però no només el delme, les altres rendes eclesiàstiques, antigues o noves, havien passat a domini de senyors laics. Amb la donació i posterior contracte emfitèutic, el bisbe aconseguia tenir sota control la propietat del molí i cedia l'usdefruit a Mir Ricolf, qui continuava gaudint dels beneficis de l'exploatació a canvi d'una renda simbòlica.

Mollet era una de les principals

posseessions patrimonials del bisbe de Barcelona. El capbreu de finals del segle XII n'és una bona prova.¹³ El bisbe controlava el patrimoni més directament relacionat amb l'Església: la sagrera i les seves imposicions, les rendes eclesiàstiques (especialment el delme) i es quedava un percentatge important dels beneficis parroquials; però també tenia amplis dominis tercers, camps i masos que li tributaven com a senyor eminent. Així mateix, un

¹³ ACB LAIV, 191, 461 (finals segle XII).

llevador de censos de dècades més tard esmenta els pagesos que tenien una relació més estreta amb el seu senyor, el bisbe; hi estaven vinculats personalment, en un primer pas cap al sotmetiment servil, representat pels mals usos i la remença que van patir generacions posteriors dels mateixos pagesos.¹⁴

El bisbe Oleguer va pactar la recuperació del molí de Sota la Vila amb Mir Ricolf. Mir representava l'altre poder de la localitat. Ell va ser l'iniciador de la nissaga dels Mollet.¹⁵ Els Mollet eren una família senyorial que va exercir el seu domini a la localitat. Tenien àmplies possessions, algunes d'elles eren rendes eclesiàstiques, com el delme. Mir Ricolf posseïa el delme de les terres situades entre la riera de Caldes, el riu Besòs i la confluència del torrent Caganell i la riera del Tenes (que aleshores s'unien poc abans d'aiguabarrejar-se amb el Besòs).¹⁶ En el moment de donar la renda al monestir de Sant Adrià del Besòs, la recaptació li permetia mantenir un cavaller (milites). Mir Ricolf era, per tant, un senyor. Tenia possessions que podien discutir la preeminència episcopal en la zona. Els seus fills, Mir de Mollet i Bernat, van intentar augmentar el patrimoni familiar i la seva situació social. Ho van provar establint vincles vassallàtics amb personalitats de la nova noblesa comtal i a través del matrimoni. Mir va cedir a Bernat de Manlleu l'ho-

nor de Mollet com a penyora dels cinc-cents morabatins del dot pel casament amb la seva filla. Després, Bernat de Manlleu va vendre l'honor dels Mollet al bisbe.¹⁷ Bernat de Mollet va intentar casar-se amb Adelaida de Castellbisbal, però el matrimoni no va arribar a consumir-se.¹⁸ Bernat de Mollet va acabar acceptant que el seu pare, el seu germà, Mir, i ell mateix havien perpetrat nombrosos abusos al patrimoni eclesiàstic, probablement perquè no van acceptar la venda que va fer Bernat de Manlleu del patrimoni de la família dels Mollet.¹⁹ Els Mollet van cometre els mateixos pecats que gran part d'un nou grup social que emergia des de feia unes dècades, els milites, els quals buscaven assolir un nivell patrimonial i un estatus social que els permetés incorporar-se a la nova noblesa.²⁰ El nou estament nobiliari s'estava forjant, identificat amb l'activitat militar i alliberat de feines manuals, i en ell volien incorporar-se els milites, famílies com els Mollet.

El molí de Sota la Vila era una instal·lació de propietat senyorial. Els senyors en el segle XII, el moment del qual estem parlant, procuraven posseir molins a prop de les seves zones de residència, de les seves cases fortes o torres militars (*domus, fortizas, munitiones*). Els grans dominis eclesiàstics feien el mateix. Tenien prop dels nuclis dels dominis una instal·lació molinera. Els

¹⁴ Vilaginés, J. "Senyors i pagesos: les relacions socials i la seva expressió en l'espai a Mollet durant la plena edat mitjana (segles XII i XIII)" a *La gent i el paisatge. Estudis sobre el Vallès medieval*, Barcelona, 2006, pàgs. 117-130. El llevador de censos esmentat a: ACB LAIV, 191, 462 (inici del segle XIII).

¹⁵ Vilaginés, J. "Mir de Mollet. Un senyor feudal de Mollet" a *La gent i el paisatge...*, pàgs. 43-48.

¹⁶ Els límits corresponen al territori de Mogoda: Puig, 93 (1102). L'any 1153 els seus fills Guillem i Miró van confirmar la donació a la canònica de Sant Adrià del Besòs: Puig, 137.

¹⁷ ACB LAIV, 198, 454 (1177).

¹⁸ ACB LAIV, 199, 459 (1178).

¹⁹ ACB LAIV, 197 i 198, 453 (1180).

²⁰ Vilaginés, J. "Aproximació a la petita noblesa dels segles X al XII" a *El comtat de Besalú en el context català i europeu. Quaderns de l'Assemblea d'Estudis de Besalú*, 1, Besalú, 2014, pàgs. 45-64.

Mollet i el bisbe de Barcelona pactaven la disposició del molí de prop de la vila de Mollet, però també tenia un molí al costat de la seva residència la família dominant de Parets, al lloc de Breda, a prop de l'església parroquial;²¹ i en tenia un a la casa forta on habitava Ramon Mir de Palausolità, en l'indret on es va instal·lar més endavant la comanda templera i des d'on es van controlar totes les cases del Temple a la Corona d'Aragó i el sud de França; els templers van conservar el molí de la comanda, que va esdevenir també per a ells un important giny del domini.²²

A Mollet hi havia més molins en el segle XII, en àrees encara no identificades, que a la documentació apareixen amb topònims desapareguts, com l'Albudecha, Palau Fisc o Bannaloca.²³ El nombre de molins permetia que fossin motiu d'empenyorament. Els membres de la família dels Bannaloca van rebre molins com a garanties de diferents préstecs.²⁴ Aleshores els molins esdevenien un dels ginyes més cobejats per l'aristocràcia. La proliferació de molins acompanyava el regadiu i no era una novetat de l'època del bisbe Oleguer i Mir Ricolf. Molt abans, ja en el segle X, trobem una extensa àrea en el Vallès d'aprofitament de l'aigua per al cultiu irrigat amb una abundància notable de molins.

Precisament, l'objectiu d'aquest estudi és descriure com s'aprofitava

l'aigua per a l'agricultura i com a font d'energia, vinculada amb els molins. Com s'organitzava el seu ús i la problemàtica social que originava el seu control i l'aprofitament. També pretén analitzar els canvis que la societat, en la seva evolució entre els segles X i XII, va generar en el control i gestió de l'aigua i en les infraestructures que hi estaven vinculades (recs i molins). L'àmbit geogràfic de l'estudi no es limita a Mollet del Vallès. S'amplia a les zones del Vallès que més informació escrita aporten entre els segles X i XII, amb la finalitat d'aconseguir així més base documental i poder extreure conclusions més sòlides.

L'aprofitament de l'aigua en el Vallès. El segle X

El Vallès és una comarca natural, que ja era reconeguda com a tal per la població medieval: in Vallense, esmenten els documents de l'època.²⁵ La seva orografia ondulada genera una xarxa de cursos fluvials que conflueixen, gran part d'ells, en el riu Besòs, que s'escola per Montcada cap al mar. La riera de Rubí i altres són l'excepció cap al sud, mentre pel nord ho és la petita conca de la Tordera. La climatologia mediterrània fa que molts dels cursos fluvials (petites rieres i torrents) durant gran part de l'any portin molt poca aigua o restin secs. La toponímia (rio Sicco) i la documentació ens demostren que fa

²¹ Ramon de Parets va deixar un molí, la seva residència i torre militar al seu fill Bernat: ACBXI, 1117 (1066).

²² El testament de Ramon Mir és a ACA, RBIII, 276 (1126). Sobre el tema, Vilaginés, J. "Els orígens dels templers a Barcelona i al Vallès" a *La gent i el paisatge...*, pàg. 243, i Vilaginés, J. "Pere de Rovira. Un templer del Vallès" a *La gent i el paisatge...*, pàgs. 268-270..

²³ "...ipsum molendinum quod domus Sancti Sepulchri habet in Molletum in loco vocitato Molendinum de Albudecha": ASA, 377 (1165), "vendimus tibi Petro de Rovira et tuis ipsum nostrum molendinum in Palatio Fisco": ASA, 511 (1183), "in ipsa via qui pergit de Banalocha ad eius molendinum": ASA, 244 (1144).

²⁴ Vilaginés, J. "Berenguer de Bannaloca. Batlle episcopal de Mollet" a *La gent i el paisatge...*, pàgs. 49-58.

²⁵ Vilaginés, J. *El paisatge, la societat i l'alimentació al Vallès Oriental. Segles X-XII*, Barcelona, 2001, pàg. 13.

mil anys la pluviositat era, com ara, molt irregular i els cursos fluvials igualment molt inconstants (*torrentem qui discurrit in tempore pluviarum, in torrente qui per imbrem ducit aquam*).²⁶ No obstant això, una part considerable de la comarca, especialment les lleres de rius i torrents, disposava d'aigua superficial i sobretot subterrània, que permeté el desenvolupament d'una activa i productiva economia agrària.²⁷ Malgrat la irregularitat general en el cabal de rieres i torrents, alguns cursos portaven suficient aigua superficial perquè es pogués captar directament per a ús moliner, com la riera de Caldes, llavors anomenada *alveo* o *rio*, o algun torrent de la zona (*in torrentem qui semper ducit aqua*),²⁸ el riu Ripoll, a l'alçada de Ripollet i Montcada, i fora del Vallès, el Besòs, cap a Sant Adrià, i el Llobregat, a l'alçada de Cervelló. Aleshores és quan apareixen esmentades les rescloses (*resclausa*),²⁹ per retenir i derivar l'aigua cap al rec.

A partir de la documentació escrita de l'època, que necessàriament ofereix una informació incompleta, es pot constatar que la xarxa hidrogràfica del Vallès servia per a una activitat agrària intensiva, basada en l'ús de recs que captaven aigua en els

cursos propers, ja fos en superfície, com a Caldes de Montbui³⁰, com en el subsòl dels corrents fluvials. D'aquesta manera, a partir de captacions subterrànies, s'aconseguia antigament l'aigua dels recs i mines de Mollet, tal com recullen les fonts orals.³¹ En la documentació medieval, es parla de *caput regis* o *caput aquis*³², literalment el començament del rec o del curs d'aigua, que evidentment era on s'agafava l'aigua que era conduïda pels recs als camps o molins fariners; però en el sentit de font o origen, talment com ens ho explica un document de 996, que tracta de la disputa per la captació de l'aigua de la riera de Xercavins, a Rubí, on s'esmenta que l'aigua era obtinguda de fonts.³³ Ocasionalment es parla de fonts, en descripcions generals,³⁴ però també associades a recs i espais de regadiu. Els recs portaven aigua, que era usada per a camps, i/o molins.

El regatge era usat en abundància en les zones properes a cursos d'aigua. La documentació ens informa de les àrees on hi havia interès patrimonial senyorial, especialment del monestir de Sant Cugat del Vallès. Així doncs, tenim abundància de dades escrites de la zona de la riera de Rubí, de l'àrea del curs baix del riu Ripoll,

²⁶ Sobre Rio Sicco: CSCI, 222 (988) i CSCI, 225 (988); sobre torrents: ACA, Alfons I, 213 (1176) i ACBX, 79 (964).

²⁷ Llobet, S. "La formació del relleu i la funció de les aigües a Granollers" a *Estudis*, 1, Granollers, 1986, pàgs. 15-20.

²⁸ Rio de Calidas: CSCI, 88 (967); "...in torrentem qui semper ducit aquam...": ACBX, 97 (970).

²⁹ CSCI, 67 (963).

³⁰ "...in torrentem qui sempre ducit aqua..." (ACBX, 97; 970)

³¹ Domènec, M. i Morera, A. "Mines i recs de Gallecs i de l'antic Mollet agrícola...", pàg. 107-122.

³² Només fins a començaments del segle XI, *caput regis*: CSCI, 71 (964); ASAIL, 36 (969); CSCI, 135 (979); DVic, 506 (983); CSCI, 154 (983); CSCI, 161 (984); CSCI, 214 (988); ACBX, 240 (993); ACBX, 252 (994); CSCI, 302 (995); CSCI, 337 (998).

³³ CSCI, 317 (996).

³⁴ Per exemple a Collsabedell, l'any 998: "sunt casas et curtes, terras et vineas cultas et heremas, ortos, cum arboribus diversi generis, fontibus cum eorum discursibus, molinaribus et molindinis cum regos et caputreguos et subutregos, riguum et inriguum, pratis ac pascuis" (CSCI, 331).

entre Ripollet (*Palacio Auzido*) i Montcada, del curs del Besòs, tant a Martorelles com a Sant Adrià, del territori de Terrassa, de la riera de Caldes a Caldes mateix i de la plana de Llerona (Mugal); a més, tenim notícies puntuals d'ús del rec en terres (*terra subreganea*) i de cultius associats (com el lli) a Vilamajor, Palou i la Roca. Més enllà dels límits del Vallès, l'àrea de Cervelló ens forneix d'informació d'un territori on l'aigua superficial era més abundant, ja que hi passa el riu Llobregat. La varietat de llocs irrigats al llarg dels cursos fluvials ens permet pensar que en el segle X l'agricultura d'irrigació estava estesa per totes les conques de la comarca. La difusió del regatge es manifesta en les descripcions genèriques, com a Gallecs, l'any 979,³⁵ “una terra amb cases i corts, amb els terres i els sobreposats, i els horts amb arbres i fruiters, amb l'aigua i la seva captació, amb el rec i el cap-rec, tot que és meu propi”. A Gallecs hi passa una petita riera, que porta molt poc cabal, però acumula aigua subterrània per subministrar-ne per al regatge de petites extensions.

Horts i terres irrigades

Horts i terres irrigades apareixen en indrets propers a rius, rieres i torrents. Per exemple, l'any 947 a Palou: “ipsa terra subreganea”; l'any 953 a la Roca: “terra nostra subreganea.. afronta de oriente in ipso rego, et de meridie in terra de Sancti Cucuphati, et de occiduo in rego, et de circi similiter”; a Palou, l'any 956: “Et afrontant ipsas casas et orto et ipsa terra.. de orientis in ipso rego, et de meridie in terra de Della vel suos

eredes, et de occidentis in rio Valensis”; també a Palou, l'any 959, “pecia de terra subreganea”; l'any 961 a la Roca: “linare meo subreganeo propter remedium anime Recosindi... Et infronta ipso linare: de oriente in ipso rego”; l'any 963 a Martorelles: “Et affrontat ipsa terra: de oriente in ipso rego, et de meridie in terra Speciosa femina vel suos eres, et de occiduo in flumino Besocio”; l'any 970 i l'any 975 a Terrassa (*Palatio Fracto*): “(vindo) tibi terra et prado et orto subreganeo, cum suo rego et suo caput rego”; l'any 977 a Martorelles: “ipsa terra sub regane cum ipsos arbores, totum ab integrum... de occiduo in ipso rio”; l'any 980 a Cerdanyola (Saltells): “terras et vineas in duos locos et ortos cum pomiferis simul cum prato, in rego et subtus rego”; a Terrassa, l'any 982: “vindo vobis terra subreganea cum glandiferis et ficulneas, in rego et subtus r[e]go, meo proprio”; l'any 983 a Ripollet (*Palau Auzit*): “terra mea subragània amb els arbres. Afronta aquesta terra pel nord amb la gleua i el riu Ripoll”; l'any 992 a Santa Perpètua (Olmel): “vindimus tibi terra et c[asa cum solo] et superposito et orto et cum ipsos arbores qui i[bi] dem sunt vel cum ipso rego”; l'any 994 a Terrassa: “terra cum chassa, curte, solo et superposito et orto cum verdegario”; l'any 996 també a Terrassa: “ipsa terra et orto et arboribus, ipsa nostra ereditate quam debemus nos ereditare, cum rego et subtus rego”; l'any 996 a Montcada (*Ventenago*): “vindo tibi pecias II de terra subtus regariam, cum pomiferis, meum proprium”; l'any 999 a Llerona (Mugal): “sic comuto

³⁵ “...terra cum casas et curtes et solos et superpositos et ortos cum arboribus et pomiferis, simul cum ipsa aqua et caputaquis, cum rego et caput rego, meum proprium...”: CSCI, 135.

vobis ipsa terra subreganea cum rego hunde regare debe".³⁶

L'any 1020 trobem el cas més eloqüent de l'interès per l'aigua com a factor de producció essencial per a l'agricultura d'irrigació. Es tracta de la venda que va fer la comtessa Ermesenda als habitants de Corró d'Amunt de l'aigua que es captava al massís del Montseny i que a través d'un rec antic (*solitum*, *habitual*) portava l'aigua a Samalús.³⁷ La venda dóna permís de perllongar el rec, que el document anomena inferior, més enllà del que arribava fins a Samalús. L'aigua es venia per al rec ("allà irrigueu i nodriu arbres i els vostres horts, els vostres llinars, els canemars, camps de cultiu, tota la vostra plantació de vinyes, fruits i de tota altra mena de productes... i tota mena de llegums i de cereals"). L'aigua apareix com a font essencial per subministrar el conreu d'un territori amb pluviositat irregular.

Diverses conclusions importants s'extreuen del document. En primer lloc, hom parla d'un rec de llargària considerable, més gran que els recs de subministrament que apareixen a la documentació. Això ens porta a reflexionar sobre les dimensions de la xarxa irrigada del Vallès, tant en extensió com en la llargària dels recs, que desconeixem amb exactitud, perquè no ha arribat documentalment d'una

forma molt detallada. El rec de Corró implicava un esforç econòmic (s'havien de pagar quatre mancusos d'or a la comtessa per la venda) i de treball per a una comunitat petita. Era una inversió costosa però amb beneficis evidents per als interessats. Corró no es trobava en una zona fluvial, però es procurava l'aigua de lluny. En segon lloc, el rec es concedia per la petició d'una comunitat que volia l'aigua com a factor de producció agrari i ho demanava de forma col·lectiva. Coneixem l'activisme comunitari de les petites localitats vilatanes de l'època al Vallès, per tant no es tracta d'un cas excepcional.³⁸ El cas de Corró és una mostra palpable de l'actuació per al bé col·lectiu. La gestió de l'aigua per al rec obligava, en primer lloc, a una planificació prèvia, exigia coordinació, per a mantenir la infraestructura i administrar la distribució de l'aigua i, finalment, comportava l'acceptació d'un principi d'autoritat per resoldre els conflictes. Probablement, també els habitants de Samalús practicaven una gestió col·lectiva organitzada, com ho degueren fer més tard els de Corró. En tercer lloc, s'ha d'observar la intervenció sobirana de la comtessa. Ella, per raó del seu títol, era la garant dels béns considerats públics. La venda no deixava de ser una concessió amb una imposició econòmica afegida, que a

³⁶ Respectivament, ACA, SLLMunt, 3 (Palou); CSCI, 33 (la Roca); CSCI, 46 (Palou); ACA, SLLMunt, 7 (Palou); CSCI, 62 (la Roca); ACBX, 70 (Martorelles); IEC, CC Bcn, StBBages, 13 (Terrassa); IEC, CCBcn, StBBages, 17 (Terrassa); ACBX, 122 (Martorelles); CCOsona, 1328 (Cerdanyola); Pérez, 10 (Terrassa); CSCI, 152 i 153 (Ripollet); ASA, 76 (Santa Perpètua); ASA, 80 (Terrassa); ASA, 86 (Terrassa); ACBX, 281 (Montcada); CSCI, 346 (Llerona).

³⁷ El document es refereix als homes de Corró de Vall (Corrone subteriore), encara que probablement volia dir de Corró d'Amunt. El pergamí original es troba desaparegut i el document el coneixem per una còpia del segle XV: ACA, BRI,30 (Salrach, 149). Probablement, el copista va confondre Corró de Vall amb Corró d'Amunt (*subteriore* per *superiore*), tot i que més endavant es dedueix que el document es refereix a Corró d'Amunt; també geogràficament és més versemblant que els habitants siguin de Corró d'Amunt.

³⁸ Font, J. M. "La comunitat local o veïnal" a *Synposium internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII-XI)*, desembre de 1989, vol. 1, Barcelona, 1991, pàgs. 491-576, i Vilaginés, J. *El paisatge, la societat i l'alimentació...*, pàgs. 59-70.

la vegada servia per corroborar l'acte. Uns anys més tard, el comte recordava les atribucions que li corresponien sobre els béns públics, entre ells l'aigua i els camins, els quals més tard els usatges, la nova legislació de l'estat feudal comtal, van mantenir.³⁹

Deixant de banda el rec de Corró, les altres evidències de regadiu que hem descrit més amunt no aparenten sistemes de recs de tanta envergadura. Corresponen més a un tipus d'aprofitament de proximitat, a partir de surgències, de mines o de captacions directes de rius; però sempre propers. Es tractaria d'un aprofitament propi de regadiu de fons de vall, segons la terminologia taxonòmica sorgida de l'estudi de zones irrigades andalusines.⁴⁰ En aquest sistema l'aprofitament de l'aigua es feia en la part fonda de les valls al·luvials dels cursos i seria propi de sistemes organitzats per comunitats pageses.⁴¹ El regadiu a partir d'aigua captada i distribuïda per recs havia de ser un sistema organitzat, en el qual tindria un paper primordial la comunitat vilatana, com també passava en el cas del rec de Corró. La comunitat tenia la funció de coordinar tasques de manteniment, regular la distribució de l'aigua i resoldre con-

flictes. L'actuació comuna hauria de ser anàloga a la reflectida en la petició dels habitants de Corró. En ella, el rec es demanava mancomunadament (*habitoribus villam Corronis subterioras*), s'havia de construir entre tots, es pagava de forma col·lectiva el preu estipulat i probablement es mantindria segon el costum, tal com ho havien fet fins aleshores els habitants de la vila de Samalús en la part que els pertocava.

Els prats

En els sistemes descrits, en què hi predominava l'interès pel regatge de terres, es generaven espais no estrictament agrícoles que podien ser aprofitats. Entre ells, destacaven els prats. La presència de prats abans de la primera meitat del segle XI és molt abundant.⁴² Els prats es poden generar espontàniament, però en la majoria de casos que descriurem més endavant es fa necessària la intervenció humana, per les circumstàncies físiques de l'entorn: poca humitat i hidrologia molt variable; els prats necessiten aportació d'humitat i la intervenció humana també es fa necessària a través de la sega d'herbes o la presència d'animals, que usen l'espai per pasturar.⁴³ Els prats documental-

17

³⁹ L'any 1025 Berenguer Ramon I emeté una carta de confirmació de les franqueses del comtat de Barcelona, inclòs el Vallès, en el qual s'especificava que les fonts i l'aigua eren d'ús públic: Salrach, 168. En els usatges també es recull el caràcter públic de l'aigua, lligat al poder comtal: Bastardas, J. *Els usatges de Barcelona. El codi a mitjan segle XII*, Barcelona, 1984, pàg. 106.

⁴⁰ Glick, Th. i Kirchner, H. "Hydraulic systems and technologies of islamic Spain: history and archaeology" a *Working with water in Medieval Europe*, Brill-Leiden-Boston-Köln, 2000, pàgs. 267-329 i Kirchner, H. "Arqueologia hidràulica i tipologia d'espais irrigats andalusins" a *Arqueologia Medieval. La prospecció i el territori. III Curs Internacional d'Arqueologia Medieval*, Lleida, 2010, pàgs. 129-146.

⁴¹ Martí, R. "Hacia una arqueologia hidràulica: la gènesis del molino feudal en Cataluña" a *Arqueologia medieval. En las afueras del medievalismo*, Barcelona, 1988, pàgs. 165-194, Bolòs, J. "El molí fariner en el paisatge i la societat medievals" a *Finestrelles*, 7, 1995, pàgs. 149-172 i Kirchner, H. "Hidràulica campesina anterior a la generalización del dominio feudal. Casos en Cataluña" a *Hidràulica agrària y sociedad feudal. Prácticas, técnicas y espacios*, València, 2012, pàgs. 21-50.

⁴² Vilagínés, J. *El paisatge, la societat i l'alimentació...*, pàgs. 36-42.

⁴³ Kirchner, H. "Hidràulica campesina...", pàg. 33. L'autora considera que els prats eren espais de pastura generat amb la inundació de zones pròximes als rius, en el cas del Ripoll i del riu Sec.

ment apareixen molts sovint al costat de recs o cursos fluvials. Per exemple: l'any 948 a Terrassa: "in terminio de Tegoras, *ad ipso Prado*. El afrontat: de oriente in rio"; a Ripollet (Palau Auzit), l'any 982: "terras nostras proprias et prados et in ipso mulnare qui ibidem est, et in ipso rego et capud rego et subtus rego et suo discurso, ipsas nostras partes"; a Sant Cugat (Fonte Calciata), l'any 986: "et vineas et arbores et ortos subreganeos cum pomiferos, et ipsos Prados... de circii in medio ipso prado"; a Sant Cugat (Aqualonga), també el 986: "de occiduo in ipso prado vel in via qui pergit ad Canales"; l'any 988 a Sant Cugat: "Ideo dono ei terras et vineas cum uno domunculo et cum arboribus qui infra sunt, cum cultum et heremum, et pratum simul et cum fontibus et aquifluis"; a Montcada (Porcià), l'any 988: "et cum terra que in circuitu ipsum molinum habemus, et pratum que iuxta ipsum aque discursum est, et duos salices vel unum casalem que infra est"; també l'any 994, a Ripollet, l'any 989: "a meridie similiter in prato de predicto Sancti Cucuphati vel in terra de Segofredo vel de Guinsemiro"; a Sant Cugat, l'any 991: "de aquilonis similiter in alaude Sancti Cucuphati vel in ipso prado de Puteolos"; a Sant Cugat (Aqualonga), l'any 991: "vobis III pecias de terra cum prato in tres locos in locum ubi dicunt Fontem de Petro, *ad ipso Prato*"; l'any 996, a Sant Cugat (val Moronta): "affrontat ipsas casas et curte et terras et vineas et orto et puteo et arboribus: de oriente in ipso prado de Pozols, de meridie

in rio Maiore"; l'any 997, a Ripollet (Palaz Avozd): "affrontat ipsa terra: de oriente in ipso prato, de meridie in rio qui aqua ducit"; l'any 997 a Barberà: "et de circio in ipso pradello"; l'any 1000 a Montcada (Pasturano): "de parte crici in torrent vel in ipso prado, et de orient in torrent qui discurrit"; també el mateix any al mateix lloc: "in torrent vel in ipso prado"; a Parets i Martorelles, l'any 1008: "Et abet ipsi domos et terras et vineas et pradis et pascuis et mulino cum rego et caput rego et subtus rego et omnia pertinència".⁴⁴

Els prats es troben en descripcions genèriques de propietats: per exemple a Terrassa, 970: "et terra cum ipsos glandiferos et rego vel subtus rego et aliquis de vinea, et ipso prado"; l'any 978 en diversos llocs del Vallès, "terras et vineas, casas et curtes, ortis, ortalibus vel pomiferis diversisque genere, rios, fontes, molinis cum regos et subtus rregos et super regos et mulnare, silvis, garricis, pratis vel pascuis, montis et vallis, foveas et chavernas, planis vel puteis, cultum vel eremum, viaductibus et reductibus"; a Plegamans, l'any 991: "ortis et veredicariis, cum ortalibus et vineas cum arboribus, cultum vel heremum, pratis paschisque, silvis et garricis, petris rupibusque"; a Palou, l'any 995: "terris, vineis, casis, curtis, arboribus, pomiferis, ortis, ortalibus, molinis, moliniaribus, regos, caput regos, subtus regos, aquarum cursibus vel discursibus, pratis, paschuis, alveis, rivolis, plantaria atque diversa edificia"; l'any 998, a Collsabadell: "fontibus cum eorum discursibus,

⁴⁴ Respectivament, PuigII, 12 (Terrassa); CSCI, 148 (Ripollet); CSCI, 176 (Sant Cugat); CSCI, 184 (Sant Cugat); CSCI, 216 (Sant Cugat); CSCI, 220 (Montcada); CSCI, 296 (Montcada); CSCI, 233 (Ripollet); CSCI, 269 (Sant Cugat); CSCI, 310 (Sant Cugat); CSCI, 318 (Ripollet); ACBX, 309 (Martorelles); CSCI, 325 (Barberà); ACBX, 337 (Montcada); ACBXI, 108 (Parets i Martorelles).

molinaribus et molindinis cum regos et caputreguos et subtusregos, riguum et inriguum, pratis ac pascuis, silvis, garricis, montibus”. En algun lloc l’espai va donar lloc a un topònim (Terrassa: ad ipso Prado)⁴⁵, i en altres tindrà nom propi (a Martorelles, el Prat de la Sorbera).⁴⁶

El topònim de Prat de la Sorbera ha perdurat fins al segle XX. Apareix en el capbreu de 1477 i en el cadastre de Sant Fost de 1766;⁴⁷ també els reculls de memòria oral, el registre de la propietat i els amillaraments del segle XIX recullen el topònim per descriure el mateix espai o una part d’ell.⁴⁸ L’àmbit geogràfic de l’indret està perfectament delimitat en els document de què parlem, l’any 997.⁴⁹ Es trobaria a la riba del Besòs, entre Martorelles i Sant Fost. El Prat va ser venut amb tot el que contenia: aigües corrents, amb estanys, pastures, farratges i els arbres que hi creixien. El seu nom remet (Sorbaria) al col·lectiu d’un tipus d’arbre, la servera (*sorbus domestica*), exemplars dels quals es trobaven a la zona. La servera ofereix un fruit comestible, que ja aprofitaven els romans. El nom indicaria l’interès dels habitants del lloc per l’arbre i el seu aprofitament.⁵⁰ El document, per la seva eloqüència, ens mostra que els prats eren espais humits i

diversos, que podien incloure des de pastures i àrees aprofitades per al conreu de farratges fins a vegetació aprofitable com a aliments. El prat seria l’espai, cuidat, fins i tot generat a través de l’abundància d’aigua, i valorat per la població. El Prat de la Sorbera devia de ser d’origen natural, per l’acumulació d’aigua del Besòs en el seu pas per la zona baixa del Vallès, que encara en el segle XX produïa gorgs, recordats per la memòria popular.⁵¹ En canvi, la majoria de prats esmentats anteriorment apareixen associats a molins i àrees de cultiu irrigats, de la qual cosa es deduiria que podien haver estat generats per l’activitat humana. L’expressió, gairebé formulària, de prats i pastures, que apareix molt sovint a la documentació, ens parlaria d’espais de pastura (*pasqua*) i prats (*prata*), espais més heterogenis, en els quals l’aigua acumulada o en circulació permetria espais de pastura, de producció farratgera, amb arbres, etc.; un espai més promiscu. El Prat de la Sorbera de Martorelles-Sant Fost va anar perdent el seu aspecte amb el temps. En el segle XX una gran part del seu territori s’havia convertit en camps.⁵²

Un altre prat ens aporta més informació per entendre el paper social d’aquests espais. El prat va ser

⁴⁵ Per exemple, BC, p.2.121 (993).

⁴⁶ Respectivament, IEC, CCBCn, SBBages, 13 (Terrassa), Udina, 978 (Vallès), CSCI, 263 (Plegamans), CSCI, 302 (Palou), CSCI, 331 (Collsabadell).

⁴⁷ Pérez, X. “Noves aportacions a la toponímia de Sant Fost” a *Butlletí interior de la Societat d’Onomàstica*, núm. 66, Barcelona, 1996, pàgs.58-63, i Garcia-Pey, E. *Sant Fost, els noms tradicionals. Recull onomàstic*, Sant Fost de Campsentelles, 1997, pàg. 133.

⁴⁸ Garcia-Pey, E. *Sant Fost, els noms tradicionals...*, pàgs. 132 i 133 i del mateix autor, *Recull toponomàstic de Martorelles (Vallès Oriental)*, Barcelona, 1997, pàg. 104.

⁴⁹ ACBX, 309.

⁵⁰ Vilaginés, J. “El Prat de la Sorbera a Martorelles. L’explotació dels espais humits en època prefeudal” a <http://arbrsjosepordi.blogspot.com.es/2015/09/el-prat-de-la-sorbera-martorelles.html>.

⁵¹ Garcia-Pey, E. *Els noms de lloc...*, pàg. 279.

⁵² Ja en el segle XV hi havia terres cultivades en el lloc de l’antic prat. Amb el pas del temps degué augmentar l’ocupació agrària, com es constata en el cadastre de 1766 i en els amillaraments del segle XIX: Garcia-Pey, E. *Sant Fost, els noms tradicionals...*, pàgs. 132 i 133, i Pérez, X. “Noves aportacions...”, pàgs. 61 i 62.

també venut, en aquest cas pel comte Ramon Borrell a un particular (potser un potentat), l'any 997 a Vilalba.⁵³ Uns quants anys després, el 1013, els veïns de Vilalba, com un de sol, es van presentar davant la cort comtal per reclamar el prat, que el nou propietari havia posat en conreu.⁵⁴ Els habitants es mobilitzaven per un prat, que havia estat del seu ús, la qual cosa el comte Ramon Borrell els va reconèixer, com també va reconèixer l'errada de la venda. El comte no podia vendre'l, perquè era un espai públic, que els habitants de Vilalba usaven. El document de 1013 demostra l'interès que els pagesos feien dels prats. La queixa va ser comunitària, en una reacció semblant al cas de Corró i el seu rec. La queixa era per un espai útil per als vilatans, pagesos que combinaven l'agricultura amb la ramaderia. El prat els fornava de far ratges i pastures fresques. El comte va signar la seva cessió el 1013, a canvi de bons exemplars d'ovins per a sacrificar. També una quantitat d'ovelles van servir de compensació a Rigol, el potentat. La pràctica de la ramaderia d'ovicaprins està demostrada entre les petites vil·les vallesanes i devien practicar-la també els habitants de Vilalba.⁵⁵ L'economia pagesa d'autosuficiència es basava en la pràctica de la policultura agrària, l'explotació del bosc i la ramaderia d'ovelles i cabrum.⁵⁶

Les *insulae*

Si hom observa la relació de documents en què apareixen prats es veu que en la majoria hi surten també molins. Els prats molt sovint apareixen en entorns en què hi ha un o diversos molins. Els molins en l'època que estem descrivint formaven part d'espais irrigats, és a dir, zones amb terres cultivades amb rec. Es tractava d'espais perfectament descrits en alguns llocs, com a la riera de Rubí o en la part baixa del riu Ripoll.⁵⁷ En aquests espais, l'aigua un cop usada per moure el molí circulava creant a un costat un espai fèrtil, l'illa (*insula*). Amb aquest nom específic i força descriptiu s'anomenava el lloc que quedava entre el rec i el curs fluvial. En el context del paisatge podia quedar com un fragment de terreny rodejat per aigua, tal com s'observa a la figura 3, de la zona de la riera de Rubí.⁵⁸ L'*insula* era generada pel decurs de l'aigua en el seu camí cap a la llera del riu. Era un terreny que solia formar part del tipus d'irrigació de fons de valls, també localitzat en altres indrets d'explotació de terrenys irrigats.⁵⁹ Les *insulae* eren terrenys apreciats perquè es nodrien de l'aigua del rec i de la fèrtil terra al·luvial del riu. D'aquí que s'esmentessin en les descripcions documentals amb un terme específic. No obstant això, les *insulae* no surten descrites arreu, només en zones on el curs fluvial era important, arran d'un

⁵³ Salrach, 31.

⁵⁴ Salrach, 105.

⁵⁵ Vilaginés, J. "Terres, vinyes, horts i pastures. El paisatge agrari de fa mil anys al Vallès", a *La gent i el paisatge...*, pàgs. 201 i 202.

⁵⁶ Wickham, Ch. "Pastoralism and underdevelopment in the early middle ages" a *L'uomo di fronte al mondo animale nell'alto medioevo. XXXI Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'alto medioevo*, vol.1, Spoleto, 1985, pàgs 401-455.

⁵⁷ Aquests espais del Vallès els ha estudiat Kirchner, H. "Hidráulica campesina...", pàgs. 21-50.

⁵⁸ Vegeu la figura 3.

⁵⁹ Martí, R. "Les *insulae* medievals catalanes" a *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, vol. 44, 1988, pàgs. 111-123.

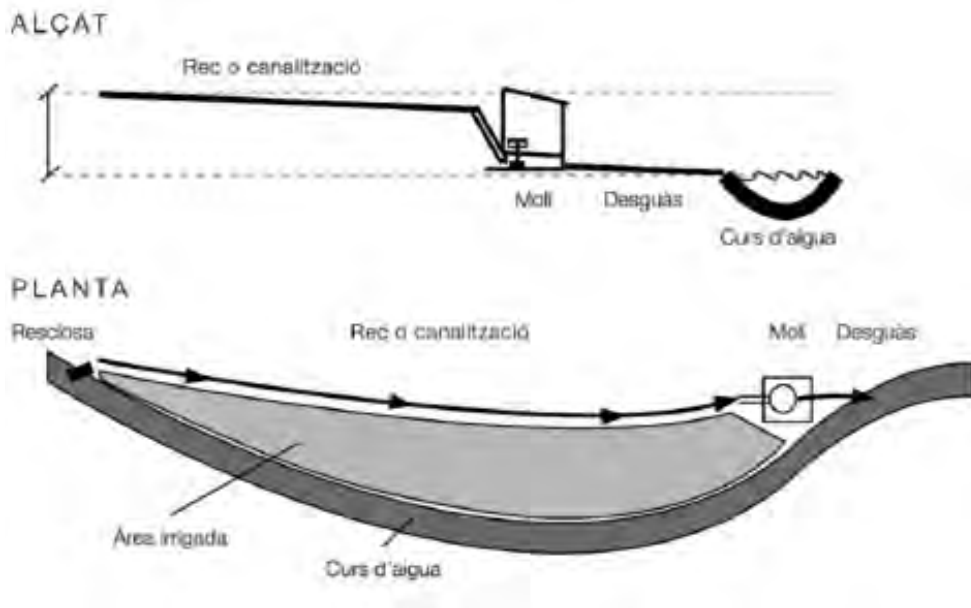

Figura 3. Alçat i planta d'un rec i molí hipotètic de la zona de Rubí a l'edat mitjana. Font: Kirchner, H. "Espais agraris en el terme del monestir de Sant Cugat del Vallès (segles X-XIII)" a *Arqueologia medieval*, núm. 2, 2006, pàg. 30.

21

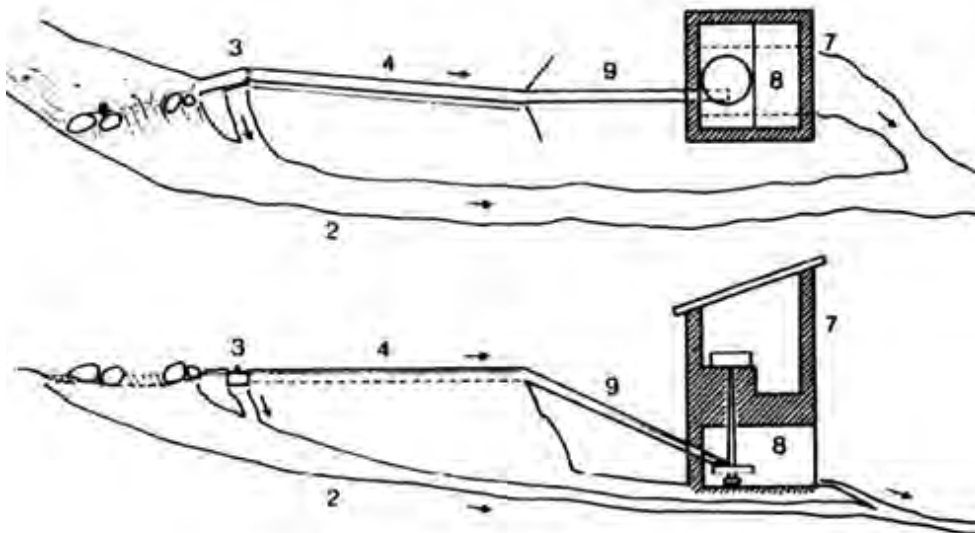

Figura 4. Esquema d'un molí medieval antic, amb planta i alçat. Font: Bolòs, J. i Nuet, J. *Els molins fariners*, Barcelona, 1983, pàg. 21. Descripció: 2, el riu; 3, l'estellador; 4, el rec; 7, el molí; 8, el carcabà; 9, la canal.

riu amb un cabal constant. Així veiem esments d'*insulae* a Castellar, l'any 977; a Ripollet, els anys 983, 994; al Besòs, els anys 966, 989, 994, 996, dos cops, 1004; al Llobregat, a Cervelló, l'any 944; a Abrera, l'any 951; a Sant Feliu del Llobregat, l'any 997, al riu, el mateix any.⁶⁰ Per tant, els esments corresponen a rius, el Llobregat, el Ripoll i el Besòs, passat Montcada. Alguns d'aquests indrets rebien noms propis, com la *Insula Petrosa* a Castellar⁶¹ i en general estaven on les infraestructures molineres eren extenses i de certa envergadura. Ho veurem més endavant. No es pot descartar que es difongués la difusió de les *insulae* més tard, en altres cursos menys cabalosos, com es dedueix d'un document de 1066 a Parets.⁶²

Molins i espais irrigats

22

En els espais irrigats de fons de vall hi apareixen normalment associades instal·lacions molineres. És el cas de les àrees irrigades andalusines i com veurem també d'algunes zones de regatge del Vallès.⁶³ El molí hidràulic és un giny destinat a la mòlta del gra, que millorava la rendibilitat de les

eines usades anteriorment que tenien el mateix objectiu, basades en la força humana (molí de mà) o animal (molí de sang). Fins no fa gaire es creia que els molins hidràulics no es van difondre fins a l'època medieval perquè en època romana la mòlta la duia a terme l'abundant força de treball esclava, que feia innecessari invertir en infraestructures que no aportaven cap benefici econòmic, encara que es coneixien. Els avenços en l'arqueologia ha demostrat, però, que el molí hidràulic sí que era usat pels romans. No es tracta, per tant, d'una innovació medieval.⁶⁴

Pierre Bonnassie ja va destacar la proliferació de molins a la Catalunya vella en els segles IX i X i la seva difusió en èpoques posteriors. Ho vàrem corroborar per al Vallès i s'ha estudiat en altres contrades del país.⁶⁵ Els molins apareixen en els grans cursos fluvials, però també en torrents i rieres: l'any 904 hi havia un molí no gaire lluny de l'església de Sant Esteve de Parets, segurament en el curs del Tennes.⁶⁶ La construcció de molins es pot associar a la iniciativa de propietaris aloers que compartien l'ús del giny en parts, com veiem en algun document:

⁶⁰ Respectivament, ASA, 52 (Castellar); CSCI, 152 (Ripollet); CSCI, 299 (Montcada); ACB, 89, Udina, 220, Salrach, 7 Salrach, 25, Salrach, 26, ACBXI, 46 (Besòs); CSCIII, 831 (Cervelló); Salrach, 951 (Abrera); CSCI, 328 (Sant Feliu de Llobregat) i CSCI, 327 (riu Llobregat).

⁶¹ ASA, 52 (977).

⁶² ACBXI, 1117.

⁶³ Kirchner, H. "Espais agraris en el terme del monestir de Sant Cugat del Vallès (segles X-XIII)" a *Arqueologia Medieval*, 2, 2006, pàgs. 22-35 i, de la mateixa autora, "Arqueologia hidràulica i tipologia d'espais irrigats andalusins...", pàgs. 129-146.

⁶⁴ Sobre la història del molí d'aigua antic i medieval, vegeu Dockès, P. *La liberación medieval*, Mèxic, 1979, pàgs. 208-238. Els darrers avenços en arqueologia sobre molinaria antiga estan exposats a Wilson, A. "The uptake of mechanical technology in the ancient world: the water-mill" a http://oxrep.classics.ox.ac.uk/working%20papers/uptake_mechanical_technology_ancient_world_water

⁶⁵ Bonnassie, P. *Catalunya mil anys enrera*, vol.1, Barcelona, 1979, pàgs. 401-408; per al Vallès, Vilaginés, J. "La transició al feudalisme. Un cas original: el Vallès Oriental (930-1090)" a *Estudis*, 2, Granollers, 1989; sobre altres territoris catalans, vegeu un estat de la qüestió a Bolòs, J. *Els orígens medievals del paisatge català. L'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya*, Barcelona, 2004, pàgs. 363-387, especialment cal destacar la bibliografia que esmenta l'autor, i entre les citacions les seves publicacions sobre el tema.

⁶⁶ ADB, RD VII, 11-12.

l'any 982 a Ripollet: “ipsas nostras partes”, també l'any 983 i l'any 984; l'any 986: “et ipsa mea porcione in ipso molinare” i l'any 989; a Rubí, l'any 994: “vindo tibi in ipso molino ipsa quarta parte”; a Palou, l'any 1000: “molindinum media porcione”; encara que algunes de les parts podien correspondre perfectament a fraccions produïdes per herències cognàtiques: a Riells del Fai, l'any 983: “in uno molino molente ipsa nostra ereditate ipsa XII parte”.⁶⁷

Els molins es troben associats a zones d'irrigació i, per tant, amb la pràctica de l'agricultura de regadiu. El molí era un element més de l'aprofitament que es feia de l'aigua en moltes àrees irrigades, en els llocs on la propietat es compartia. L'aigua captada servia per regar, per moldre i, finalment, abans de seguir el seu curs, regava els horts o terres cultivades; en els grans cursos fluvials, les illes. La descripció de molins explica les parts de l'espai moliner: per exemple, l'any 976 a Cerdanyola (Saltells): “molinum cum suo rego et subtus rego et suo cacavo et sua aqua et sua pertinencia, sicut mulinus molere debet, et ipso orto cum pomiferos, nostrum proprium” i l'any 983 a Ripollet (Palatio Avuzid): “ipsos meos molinares cum suis capudaquis et suos regos et subtus regos et illorum

discursis, et insulas et gleras et quantum habeo ego de ipso molino qui fuit de Donado et de Ardarigo, usque ad ipsa insula qui fuit de Ermengarda”.⁶⁸ La lectura de la documentació ha permès elaborar un model d'esquema de les parts del paisatge dels molins del segle X.⁶⁹ L'arqueologia hidràulica ha corroborat o completat la descripció d'espais irrigats amb presència de molins, per exemple en l'àmbit territorial de més immediata influència del monestir de Sant Cugat.⁷⁰ Precisament, coneixem la presència de molins al Vallès bàsicament per la documentació del monestir de Sant Cugat.⁷¹ La petita conca de la riera de Rubí, la de la riera de Sant Cugat (o riu Major, segons la documentació) i el riu Ripoll ofereixen una abundància d'evidències escrites tan gran que ens presenten una zona on la preponderància del regadiu i la molinaria era molt elevada. Però es fa evident que el paper de Sant Cugat és cabdal per entendre la proliferació de la molinaria.⁷² Una disputa de l'any 996 sobre les aigües de la riera de Xercavins entre el monestir i el veguer de Rubí demostra els interessos del monestir sobre molins de la riera de Rubí i l'actuació ferma per evitar una captura d'aigua aliena en els surgents de la séquia que nodria el rec que movia els molins ja existents.⁷³

23

⁶⁷ Respectivament, CSCI, 148 (982); CSCI, 158 (983); CSCI, 156 (986); CSCI, 229 (989); ACBX, 252 (994); BC, 8996 (1000); DVic, 506 (983).

⁶⁸ Respectivament, AMonts, SC, 29 (Cerdanyola), CSCI, 152 (Ripollet).

⁶⁹ Vegeu la figura 4. Bonnassie, P. *Catalunya mil anys enrere*, vol. 1, Barcelona, 1979, pàg. 400 i Bolòs, J. i Nuet, J. *Els molins fariners*, Barcelona, 1983, pàgs. 16-42.

⁷⁰ Kirchner, H. “Espais agraris en el terme del monestir de Sant Cugat del Vallès (segles X-XIII)”, *Arqueologia medieval*, 2, 2006, pàgs. 22-35.

⁷¹ Salrach, J. M. “Formació, organització i defensa del domini de Sant Cugat en els segles X-XII”, a *Acta històrica et archaeologica mediaevalia*, 13, 1992, pàgs. 127-173.

⁷² Sánchez, M. “Els molins de la conca inferior del riu Ripoll (ss X-XVIII) I: molins fariners” a *Arraona*, 3a època, 24, Sabadell, 2001, pàgs. 9-20, i Bolòs, J. i Nuet, J. “La séquia monar i els molins del riu Ripoll (Sabadell, Vallès Occidental)” a *Quaderns de Patrimoni*, 4, Sabadell, 1998, i Kirchner, H. “Hidràulica campesina...”, pàgs. 22-50.

⁷³ CSCI, 137.

Tot i això, una ullada a la situació dels molins abans del canvi de mil·lenni ens palesa que aquests es trobaven on hi ha recs que tenien un bon recorregut, amb l'objectiu essencial de moure les seves moles (*rego mulner, mulnero o monar*). Trobem séquies d'aquestes característiques al riu Ripoll; per exemple, l'any 982 a Ripolllet: "et de occiduo in ipso Rego Mulner"; l'any 989 a Montcada (Porcià): "de circi in ipso rego molinario"⁷⁴. Més amunt del riu Ripoll, a Sabadell, hi havia la séquia que rebia el nom de Monar.⁷⁵; la documentació ha deixat un cas a Llerona, al riu Congost (Vallense): "rego mulenero".⁷⁶ A Cervelló, a prop del riu Llobregat, també trobem un abundant proliferació de molins, que es nodrien d'aigua del mateix rec: l'any 921, "molino meo proprio... qui affrontat: de parte oriente in molino de Eldebono, et de occiduo in molino de Sperandeo, de meridie in ipsa silva, et de circi in ipso rivo Malvedo."⁷⁷

Durant el segle X comencem a trobar instal·lacions complexes de molinaria, començant per la creació de recs dedicats essencialment a subministrar aigua als molins: *rego mulnero* o *monar*; tot i que aquest recs servien també per regar hortes. Però el nom que se'ls donava ja aleshores evidencia un objectiu primordial, subministrar

aigua per als molins. Aquestes séquies tenien un paper diferent a les que corresponia als recs principals dels espais irrigats de fons de vall. L'objectiu dels darrers era regar i subsidiàriament moldre.⁷⁸ Els recs *mulnar* o *monar* servien essencialment per als molins. Ens trobem doncs ja en el segle X que s'imposa la molinaria que es va definir com a feudal, des del moment que senyors laics i especialment eclesiàstics acaparaven ginyos moliners. Abans de la difusió del nou sistema social, ja hi havia el desenvolupament d'una infraestructura lligada amb el model d'explotació econòmic que es va difondre en el segle XI.⁷⁹

El molí servia per moldre bàsicament cereal. El cereal es cultivava i era un producte essencial per a l'economia domèstica anterior al sistema feudal. En les petites comunitats d'aldeans de l'alta edat mitjana hi havia sitges que servien per guardar cereal destinat, en part, a pagar els impostos en espècie.⁸⁰ Però l'economia pagesa cultivava els cereals com uns productes més, i en els espais irrigats, com veiem en el cas de Corró, compartia protagonisme amb un reguitzell de productes (verdures, fruits, raïm, llegums...). La difusió de la cerealicultura va anar associada a l'expansió de l'economia senyorial, que es fonamentava en una dieta específica, en la qual el pa de blat n'era un

⁷⁴ Respectivament, CSCI, 148 (Ripolllet) i CSCI, 234 (Montcada).

⁷⁵ Bolòs, J. i Nuet, J. "La séquia monar i els molins del riu Ripoll...", pàgs. 22-50. Els autors creuen que la séquia Monar no anava més enllà de l'àrea de Sabadell; en canvi M. Sánchez afirma que era una séquia molt més llarga, que aniria des de Castellar fins a Montcada (Sánchez, M. "Els molins de la conca inferior del riu Ripoll...", pàgs. 15 i 16).

⁷⁶ CSCI, 311 (996, Llerona).

⁷⁷ CSCI, 10 (Cervelló).

⁷⁸ Bolòs, J. *Els orígens medievals del paisatge català...*, pàgs. 370-372.

⁷⁹ Ja ho va constatar H. Kirchner: "Hidráulica campesina...", pàg. 43.

⁸⁰ Roig, J. "Vilatges i assentaments pagesos de l'antiguitat tardana als territoris de Barçino i Ègara (Depressió Litoral i Prelitoral): caracterització del poblament rural entre els segles V-VIII" a IV Congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya. Tarragona del 10 al 13 de juny de 2010, vol.1, ACRAM, Tarragona, 2011, pàgs. 227-250.

dels pilars.⁸¹ Per tant, els senyors tenien un especial interès pels molins, que era l'eina fonamental perquè el cereal es convertís en l'element comestible que demandaven. La imposició senyorial estava emmarcada per un model alimentari, basat en la carn, el cereal (blat, sobretot, i ordi), l'oli i el vi. La fruita, els llegums, les verdures i altres aliments eren més propis de la dieta pagesa i oblidats en la dieta senyorial.

La renda era la manera com els senyors aconseguien els productes cobejats. La difusió de la societat senyorial va implicar un augment de rendes i, en conseqüència, va provocar l'extensió de la cerealicultura i per això es van difondre els camps cultivats de cereals, fins i tot en zones de regadiu.⁸² La substitució dels productes alimentaris també es va donar en zones on la conquesta cristiana va ocupar espais administrats per comunitats pageses, com les illes Balears.⁸³ Els productes que demandava l'elit senyorial arribaven a mans dels consumidors a través d'intermediaris, que se servien de mercats per traduir en moneda la producció.⁸⁴ L'interès senyorial pels molins és una prova de la imposició de la societat senyorial. No només ho era el control dels mo-

lins existents que feien senyors laics i eclesiàstics, tal com va fer el monestir de Sant Cugat, sinó també ho va ser la difusió de la molinaria. És a dir, que els molins senyorials ho podien ser perquè els senyors van estimular la seva construcció, i no només perquè van ser apropiats o adquirits. L'any 973 el vescomte Audegario tenia un molí a Sabadell (Jonqueres);⁸⁵ l'any 996 les aigües del torrent de Xercavins van ser defensades pel monestir de Sant Cugat, perquè el veguer del castell de Rubí volia captar aigua per aixecar molins;⁸⁶ l'any 1027 un parell de famílies es disputaven l'aigua que movien els molins d'una i d'altra família.⁸⁷ Molts molins que tenien un sol propietari podien ser de potentats. Els exemples són nombrosos. La propietat única és més pròpia d'un senyor, que d'un pagès, per l'envergadura de la inversió en esforç i en valor, i pel manteniment. Fins i tot alguns propietaris poderosos, com Mello, que era senyora de Canaïes (Santa Perpètua), afirmava tenir només el dret d'una setmana d'ús d'un molí en el testament que va dictar abans de marxar de pelegrinatge, l'any 1002.⁸⁸

Els estudis sobre molinaria medieval han demostrat⁸⁹ que abans de la

⁸¹ Vilaginés, J. *El paisatge, la societat i l'alimentació...*, pàgs. 271-274.

⁸² Per exemple, a l'horta de Granollers es pagava de renda una quartera de forment l'any 1121: ACB, LAIV, 243, 504 (1121).

⁸³ Kirchner, H. "Conquista y colonización feudal: arqueología de los cambios producidos en los espacios irrigados de origen andalusí. El caso de las islas Baleares" a *La conquista de Al-Andalus en el siglo XIII*, Murcia, 2012, pàgs. 41-64.

⁸⁴ Vilaginés, J. *El paisatge, la societat i l'alimentació...*, pàgs. 225-246.

⁸⁵ ASA, 42.

⁸⁶ CSCI, 317.

⁸⁷ ACBXI, 404.

⁸⁸ CSCII, 377.

⁸⁹ Martí, R. "Hacia una arqueología hidráulica: la génesis del molino feudal en Cataluña" a *Arqueología medieval. En las afueras del medievalismo*, Barcelona, 1988, pàgs. 165-194; Barceló, M. "La arqueología extensiva y el estudio de la creación del espacio rural" a *Arqueología medieval...*, pàgs. 231-257; Bolòs, J. i Nuet, J. *Els molins fariners...*; Bolòs, J. "El molí fariner en el paisatge i la societat medieval" a *Finestrelles*, 7, 1995, pàgs. 149-172, i Kirchner, H. "Hidráulica campesina...", pàgs. 21-50

difusió de la societat feudal —parlem del segle X— existien molts molins aixecats per comunitats de pagesos que els gestionaven a parts i que tenien una consistència fràgil i funcionaven per temporades, captant l'aigua dels cursos fluvials i fent caure l'aigua directament a través de rampes al rodet; aquests molins funcionaven com un element més d'un sistema d'agricultura de regadiu. El tipus de molí corresponia al model que s'ha trobat al Pirineu i correspondria a un sistema d'irrigació difosa en els espais humits andalusins. Eren molins construïts amb materials fràgils, amb una vida efímera. Aquest model potser encara es mantindria temps més endavant.

26

No obstant això, l'existència de recs específicament moliners en zones d'abundància de molins fa pensar en un sistema en què el paper del molí passava a ser fonamental i no complementari. També cal considerar que en llargs recs moliners es podia aconseguir forta pressió, però el molí havia de compartir protagonisme amb altres molins. Per altra banda, la irregularitat o manca de cabal en molts cursos fluvials del Vallès fa poc probable que els molins de rampa captessin aigua ocasionalment i moguessin les moles amb una pressió prou potent. En el riu o les rieres més importants (Llobregat, Ripoll, Besòs, etc.), probablement la captació es podia fer directament en el curs, amb una derivació, en època de pluges, però era més probable que els molins agafessin aigua de séquies llargues que havien de ser administrades per poders consensuats o im-

posats, com el comte, un funcionari poderós o un monestir.

També la teoria diu que amb la difusió de la societat feudal va haver un canvi en les instal·lacions molineres, que van esdevenir de més envergadura, de tal manera que s'arribà als molins de la baixa edat mitjana, que incloïen moltes moles en el seu interior.⁹⁰ La documentació del segle X ja apunta cap un canvi en aquest sentit. Trobem dos esments de molins construïts amb materials consistents. L'any 994 en el terme del castell de Rubí s'esmenta un *molino rocherolo*;⁹¹ també en el riu Ripoll, l'any 992 es parla d'un *mulnare qui est rochero*.⁹² Els termes es refereixen a molins edificats en pedra, com poc més endavant s'aixecaran les torres de guaita, els castells altmedievals. Per altra banda, les descripcions de molins denoten una certa complexitat en les estructures molineres. L'any 989 ens apareix una propietat molinera, en la qual amb el complex exterior es parla de les parts del molí: "*id sunt terras subreganeas cum casa et curte et casales et molinum et molinares cum suos regos [et subtus regos] sive capud regos cum illorum discursibus, pratis, pascuis, arboribus fructuosis et infructuosis*".⁹³ Cal observar la presència dels termes *molinum* et *molinares*. Un molí (l'edifici) que conté diferents moles i carcabans (*molinares*). Això a finals del segle X, lluny encara de les edificacions complexes dels segles XIII i XIV, que van perdurar segles més tard. És evident que la iniciativa de la construcció d'aquests ginyes exigia un cert poder econòmic o de mobilització de força humana,

⁹⁰ Bolòs, J. i Nuet, J. *Els molins fariners...*, pàgs. 44-63.

⁹¹ ACBX, 252.

⁹² CSCI, 282.

⁹³ CSCI, 237.

amb uns interessos que es corresponien amb un model alimentari en què els cereals eren un dels pilars fonamentals.

Molins feudals

Amb la difusió de la societat senyorial, els molins esdevingueren un element essencial en l'economia. A mesura que va avançar els temps, la tecnologia del molí de roda horitzontal es va perfeccionar. Entre altres novetats, va aparèixer el molí de cub, que permetia una major eficàcia en la mòlta. Les instal·lacions esdevingueren complexes, amb diferents moles en un mateix molí.⁹⁴ Els molins van convertir-se en construccions imponents; fins i tot, algunes es fortificaren, com a Sabadell, l'any 1140: "damus tibi tali pacto ut eundem molendinum teneas et possideas potenter et integritur omnibus diebus vite tue, et facias ibi domos cum curtello et turrem in qua homo possit se ad sarraceni bene defenderé".⁹⁵ Més endavant, en els segles XIII i XIV esdevingueren grans casals. La seva funció es diversificà, es van dedicar a moldre altres productes. Els molins hidràulics adquiriren altres finalitats, esdevingueren molins drapers⁹⁶.

La nova molineria exigia una pressió d'aigua més gran. Per això es van desenvolupar séquies llargues, que

portaven l'aigua a distància. A la Garriga es va crear un rec monar que portava aigua per a ús moliner al llarg del curs del riu Congost a l'alçada de la població. El rec Monar de la Garriga es va crear en el segle XIII i va perdurar fins a l'època contemporània.⁹⁷ També es va generar un rec extens a Martorelles, entre Montornès i el límit de Sant Fost. El rec seguia la cota alta de la riba del Besòs, guanyant desnivell i, per tant, pressió. El curs de la séquia encara es pot resseguir sobre el terreny, tal com s'ha demostrat recentment.⁹⁸ Alimentava dos molins i l'aigua era aprofitada per regar les planes fins a la riba del riu. Aquestes séquies llargues se sumaven al rec mulnar del riu Ripoll i al rec de la riera de Rubí, controlada pel monestir de Sant Cugat i de menor extensió; probablement també algun rec semblant devia existir a Llerona. Tots els tres darrers estan identificats en el segle X.⁹⁹

En la creació del rec Monar de la Garriga hi va tenir un paper molt actiu la família dels Centelles; a Martorelles el paper dominant correspongué a la Cartoixa de Montalegre; ja coneixem el paper del monestir de Sant Cugat en la zona de la riera de Rubí i del riu Ripoll. Els molins van passar a mans senyorials, com passava en la majoria dels que hi havia en

⁹⁴ Fernández Trabal, J. "Grans establiments moliners a la vall baixa del riu Llobregat: els casals de Martorell, Sant Vicenç dels Horts i Molins de Rei (segles XII-XV) a *Estudis històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, 26, 2008, pàgs. 7-60.

⁹⁵ ACB, LA, IV, 201, 72. Transcrit per Font, J. M. *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, Madrid-Barcelona, 1969, doc. 58.

⁹⁶ Donat, L. i Solà, X. "Els molins: construccions, tipologies i usos" a *Aigua i ciutat: els recs de Banyoles*, història i futur, Banyoles, 2014, pàgs. 67-84.

⁹⁷ Garcia, A. i Oliver, J. "From foodscapes to concretescapes – through crisiscape The irrigation systems of la Garriga (Barcelona), 12th - 21st C." a *Crossing Boundaries: the Creation of Foodscapes*, AEA Spring conference, Saturday, 28 march, Universitat de Nottingham, <https://www.nottingham.ac.uk/archaeology/documents/conferences/aea-spring-conference.pdf>

⁹⁸ Sanjuan, J. "L'enginyeria hidràulica medieval a Martorelles: el rec Gran i els molins fariners de Lloberons i Carrencà" a *Notes*, 29, Mollet del Vallès, 2014, pàgs. 43-52.

⁹⁹ Per exemple, a Ripollet: CSCI, 101 (973), a Rubí: CSCI, 317 (996) i a Llerona: CSCI, 311 (996).

el Maresme a la baixa edat mitjana.¹⁰⁰ Els que no estaven en mans senyorial, pertanyien a personatges poderosos, que centraven el seu poder en els negocis, com eren els Bannaloca de Mollet. Els Bannaloca agafaven en penyora molins dels préstecs que feien.¹⁰¹ En el seu testament, Ramona, esposa de Berenguer de Bannaloca, cedeix als seus fills diversos molins.¹⁰² Explica com s'ha de repartir l'aigua i incita a controlar les ruptures del rec que podien fer els pagesos veïns: "ajudeu a recuperar l'aigua perduda en les ruptures provocades pels pagesos". Precisament, la disputa de l'aigua és un aspecte important de les controvèrsies de l'època en les zones humides. Els drets de pas, l'obligació de deixar passar l'aigua, era un motiu important de disputes judicials: l'any 1027 a Martorelles, com hem vist més amunt;¹⁰³ l'any 1165 a Mollet (a l'Albudeca);¹⁰⁴ fins l'any 1444 a Parets en la disputa entre Joan Borrell i els senyor de Vilatzir.¹⁰⁵

En el segle XII els molins continuaven compartint l'aigua amb hortes, vergers i terres irrigades, com a Parets, on l'any 1124, en un establiment d'un molí, es dona "molinum unum quem vobis abetis factum in alaudium Sancti Cucufatis et donamus vobis hislas et pratis ..cum ca-

putrego, subtus rego et cum rego et cum chachavos et glebarum et petrarum et garrigarum et cum pratis atque islis et cum vieductibus atque reductibus".¹⁰⁶ El paisatge al voltant del molí no havia canviat gaire. Els edificis sí que van anar-ho fent. Ja hem vist que el canvi en l'aspecte començava a entreveure's en el segle X. Més endavant, a poc a poc, els petits molins, fràgils i efímers, eren substituïts per edificis consistents, de pedra, grans casals, amb nombroses moles. També el nombre de molins es reduïa en proporció inversa a la població; per exemple a Martorelles, malgrat la llargària, el rec només movia les moles de dos grans instal·lacions molineres.¹⁰⁷ Aleshores, el senyor volia concentrar en un espai el que abans es produïa en molts. Això va anar relacionat amb la imposició de la moltura com a renda senyorial i el monopoli senyorial de la mòlta, que consistia en l'obligació dels pagesos d'utilitzar la instal·lació molinera del senyor per moldre els seus cereals.¹⁰⁸ El molí senyorial funcionava amb un responsable, el moliner (*molinaris*), que rebia com a pagament terres del voltant (1153: amb les cases i l'hort que allà té el moliner)¹⁰⁹ o una part de la mòlta.

¹⁰⁰ Bou, J., Graupera, J. i Vellvehí, J. "Els molins medievals i moderns del Maresme" a *Actes del III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Sabadell, 18 a 21 de maig de 2006, vol.1, ACRAM, Sabadell, 2007, pàgs. 165-183.

¹⁰¹ Vilaginés, J. "Berenguer de Bannaloca. Batlle episcopal de Mollet", a *La gent i el paisatge...*, pàgs. 49-58.

¹⁰² ASA, 285 (1153).

¹⁰³ ACBXI, 404.

¹⁰⁴ ASA, 377.

¹⁰⁵ ACA, C, 3246, 177 i ACA, C, 3247, 178 i 179, estudiats a Vilaginés, J. "Aigua i molins en el segle XV. Disputa per l'ús de l'aigua del Tenes" a *La gent i el paisatge...*, pàgs. 205-216.

¹⁰⁶ Sanjuan, J. "L'enginyeria hidràulica medieval...", pàgs. 43-52.

¹⁰⁷ CSCI, 876.

¹⁰⁸ Per exemple: "...ut frater suus Dalmatius molat ibi suum blad absque moltura", ACBXI, 1370 (1080).

¹⁰⁹ ASA, 285 (1153).

El molí de Sota la Vila

Els espais irrigats havien estat un model de paisatge ben estès pel Vallès. Era un espai de llibertat. De fet, el horts i les terres irrigades encara ho van continuar essent. En els segles XI i XII es desenvoluparan les hortes urbanes destinades a subministrar aliments a les petites viles—mercat (Granollers i Caldes, per exemple) o a les ciutats més grans.¹¹⁰ Molts pagesos van aconseguir mantenir les petites propietats, però cada cop amb més dificultat; molt sovint la necessitat els obligava a cedir terres en empenyorament a negociants com els Bannaloca de Mollet.

En el segle X ja s'observa com els mitjans de producció d'aquests espais (aigua, molins i terres) van començar a ser ocupats o intervinguts per senyors, laics o eclesiàstics. Va ser un primer pas cap a la senyorialització de les valls humides. El primer interès es va centrar en els molins, com a mitjans de producció, de farina de blat, producte essencial en la dieta senyorial. També com a font de rendes, a través del monopoli de la mòlta, i la figura del moliner.

En el segle XII, el molí de Sota la Vila de Mollet representa un bon exemple de molí senyorial. Rebia aigua d'un rec llarg per aconseguir pendent, d'altra manera difícil d'obtenir. Estava en mans d'un gran senyor, el bisbe, i havia estat disputat per un altre, que l'usufructuava, Mir Ricolf de Mollet. Es trobava situat a prop dels consumidors del producte, la farina, i dels subministradors de cereals que el podien usar. L'aigua que utilitzava passava després a regar una bona extensió de terres (anomenades les Planes),¹¹¹ que en gran part també eren controlades per senyors (com el mateix Mir Ricolf).

També el rec que alimentava el molí de Sota la Vila és un antecedent de la llarga ocupació de les zones humides i de l'aprofitament de l'aigua superficial i subterrània del terme de Mollet, en el segle XII plenament dominades pels poderosos, que ha perdurat fins a temps contemporanis, com ho demostra la munió de recs que nodrien el territori al·luvial del terme municipal.¹¹²

29

Abreviatures

ACA	Arxiu de la Corona d'Aragó
ACB	Arxiu de la Catedral de Barcelona
ADB	Arxiu Diocesà de Barcelona
BC	Biblioteca de Catalunya, pergamins
ASA	Alturo, J. <i>L'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200</i> , 3 vols, Barcelona, 1985.
ACBX	Fàbregas, A. <i>Diplomatari de la catedral de Barcelona. Documents dels anys 844-1000</i> , Barcelona, 1995.
ACBXI	Batlle, C., Baucells, J., Fàbrega, A., Hernando, J. i Riu, M. <i>Diplomatari de l'Arxiu Capítular de la catedral de Barcelona, segle XI</i> , 5 vols., Barcelona, 2006.
AMonts	Arxiu del Monestir de Montserrat

¹¹⁰ Vilaginés, J. *El paisatge, la societat i l'alimentació...*, pàgs. 218-221.

¹¹¹ "...una petiam terre ad ipsas Planas": ACB, LAIV, 196, 451 (1126).

¹¹² Vegeu el mapa de la figura 1 i Bertran, J. "L'aigua en l'essència molletana" a *Notes*, 31, Mollet del Vallès, 2016, pàgs. 89-106.

- CSCI i CSCII Rius, J. *Cartulario de Sant Cugat del Vallès*, 3 vols., Barcelona, 1946.
- CC Osona Ordeig, R. (ed) *Catalunya carolíngia. Comtats d'Osona i Manresa*, vol. IV, Barcelona, 1995.
- DVic Junyent, E. *Diplomatari de la seu de Vic (segles IX-X)*, Vic, 1980-84.
- IEC, CC Institut d'Estudis Catalans, fons de Catalunya Carolíngia.
- Pèrez Pèrez, X. *Diplomatari de la cartoixa de Montalegre (segles X-XII)*, Barcelona, 1988.
- Salrach Feliu, G. I Salrach, J.Ma. (ed), *Els pergamins de l'arxiu comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*, 3 vols., Barcelona, 1999.